

Vanuit de flanken de arena in

Fieke van der Lecq¹

Edith Kuiper, Jolande Sap *et.al.* (eds.), 1995, *Out of the Margin; Feminist Perspectives on Economics*, London, Routledge.

1. Doel van het boek

In juni 1993 werd in Amsterdam de eerste internationale conferentie over feministische economie gehouden. Onder hoofdredacteurschap van twee van de organisatoren is in 1995 een boek verschenen met bewerkte versies van de gepresenteerde papers. De dertien artikelen zijn onderverdeeld in vijf thema's en worden per thema geëvalueerd, zodat het boek totaal achttien hoofdstukken bevat. De brede oriëntatie van de conferentie maakt de bundel tot een goede introductie in het relatief nieuwe wetenschapsgebied van de feministische economie. Het hieruit voortvloeiende gebrek aan samenhang van de artikelen wordt gecompenseerd door de diepgang per artikel en de adequate literatuurverwijzingen.

De titel van het boek "Out of the Margin" is intrigerend: komend vanuit de marge, waar wil men heen en hoe wil men daar komen? Als er behalve marge alleen een centrum is, rijst de vraag hoe men zich dat centrum voorstelt en wat men er denkt te gaan doen. De antwoorden op deze vragen zoals die mijns inziens uit het boek naar voren komen, geven de indruk dat zowel het kenobject als de wetenschapsbeoefening beide vanuit verschillende kanten ter discussie worden gesteld, zodat van een uniforme en samenhangende strategie in deze geen sprake lijkt te zijn. Wel kan deze aanval vanuit meerdere flanken effectief zijn: zowel in speltheoretische en econometrische modelbouw en in (al dan niet neoklassieke) theorievorming, als in empirisch onderzoek,

¹ De auteur is verbonden aan de Vakgroep Algemene Economie van de Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 800, 9700 AV Groningen. Zij bedankt Els Wester voor haar commentaar en de anonieme referent voor de originele suggestie.

beleidsvorming en -uitvoering, is aandacht voor vrouwen en 'het vrouwelijke' in de economie hiermee op de agenda gezet. Hoe dichter het centrum wordt genaderd, hoe meer de ontwikkelingen op deze terreinen elkaar kunnen versterken. Het gevecht in de arena van de wetenschap, om eens een traditioneel 'mannelijke' metafoor te gebruiken, wordt zo op onconventionele wijze gevoerd: pragmatisch en verassend wordt een gebrek in een voordeel omgebo- gen.

De subtitel van het boek luidt "Feminist perspectives on economics" en ook deze titel roept vragen op, welke ditmaal wel expliciet worden beantwoord. Ook hier blijkt echter dat de feministische economie volop in ontwikkeling is, waardoor elk antwoord niet meer is dan een voorlopige conclusie. Naar mijn mening is dit gunstig, omdat de discipline hierdoor open blijft voor nieuwe inzichten. De redacteurs beschouwen de hiermee samenhangende pluralistische benadering als een sterke eigenschap van het vakgebied. Ze voegen daaraan toe dat er niet één unieke onderzoeksagenda is die het vakgebied karakteriseert, zodat hen de conclusie rest dat "feminist economics is what feminist economists do" (p.3). Wat doen feministische economen? Zijn feministische economen die economen die een feministische visie aanhangen of zijn ze diegenen die onderzoeks- of beleidsmatig bezig zijn op het terrein van feministisch economische onderwerpen? Ook binnen de in 1994 opgerichte vereniging Feminist Economics Network in the Netherlands (FENN) komen beide typen feministische economen (m/v) voor. De discussies die hierdoor ontstaan tussen beleidsmakers en politici enerzijds en academische wetenschappers anderzijds vergroten het inzicht aan beide kanten, maar gaan soms ten koste van het aanzien van het vakgebied binnen beide 'werelden': waar de eerste groep gericht is op praktische uitvoerbaarheid, zal de tweede groep wetenschappelijke grondigheid nastreven. Gelukkig heeft de congresorganisatie voor "Out of the Margin" een duidelijke keuze gemaakt, waardoor in elk geval één deel van de doelgroep bediend wordt. Door het congres te richten op de economische wetenschapsbeoefening, kan het vakgebied in het wetenschappelijke debat een plaats gaan innemen. Het doel van het congres werd geformuleerd als "het willen verkennen van de srijvlakken tussen economie, gender en wetenschap" (p.1). In navolging van Ferber en Nelson wordt gender vervolgens omschreven als "the social meaning given to biological differences between the sexes; it refers to cultural constructs rather than to biological givens". Als deze omschrijving van gender wordt gecombineerd met de themaomschrijving van het congres, dan voldoen niet alle artikelen aan het thema. Diverse auteurs richten zich namelijk expliciet op vrouwen in de economie, bijvoorbeeld door de behandeling van vrouwen in economische theorie te onderzoeken, of discriminerende praktijken rond beloning en bezit aan de kaak te stellen, zelfs of met name als deze vrouwen

zich *niet* conform de hun opgelegde sociale rol gedragen. Mijn indruk is derhalve dat het boek zowel over economische implicaties van biologische sexe-verschillen gaat, als over de economie van het socialisatieproces dat een gender-identiteit construeert. Overigens is het in veel gevallen zinvol om man-vrouwverschillen en genderverschillen simultaan te onderzoeken, omdat beide elkaar beïnvloeden zoals theorievorming en praktijkuitkomsten elkaar wederzijds beïnvloeden. Ook in dit opzicht kan de bundel als een brede introductie in de 'state of the art' worden beschouwd. Beleidsmakers en politici zullen zelf de implicaties voor hun visie kunnen bepalen, bijvoorbeeld ten aanzien van de onderwerpen arbeidsmarktbeleid en ontwikkelingssamenwerking.

In het onderstaande worden de artikelen in de vijf delen van het boek op licht kritische wijze besproken en voorzover mogelijk getoetst aan het thema basisinkomen. Dit thema is gekozen om de beleidsmatige toepasbaarheid van de besproken visies te onderzoeken en omdat een basisinkomen veelal als emancipatiebevorderend wordt gezien. De artikelen in dit boek lijken een dergelijk standpunt te nuanceren.

2. Haar verhaal

Het eerste deel, onder de redactie van **Susan Feiner**, vertelt de geschiedenis van vrouwen in de economie en vormt aldus een mooi begin van het boek. **Michèle Pujol** beschrijft hoe de klassieke economen dachten over vrouwen in de economie. Tevens vat zij de neoklassieke theorie samen aan de hand van vijf stellingen, die vervolgens worden besproken. Grofweg komen deze stellingen erop neer dat vrouwen worden gezien als zijnde getrouwd, moeder, huisvrouw, afhankelijk van hun man of vader, onproductief op de arbeidsmarkt en een irrationeel beslisser. Deze beperkte visie op vrouwen had tot gevolg dat vrouwen die niet aan deze beschrijving voldeden, werden geproblematiseerd. Zo werd bijvoorbeeld de vraag waarom vrouwen betaald werk verrichten als onderzoeksprobleem gezien, in plaats van de vraag wat hen thuis houdt. Aangezien weinig tot geen vrouwen in het bovenbeschreven stramien pasten, ging economie vooral over mannen. Ongetrouwde vrouwen, kinderloze vrouwen en vrouwen die werkten omdat hun man te weinig verdiende werden zwart gemaakt of genegeerd. Doordat de huwelijks staat en het moederschap als natuurlijk werden gezien en het natuurlijke als logisch werd opgevat, werden deze vrouwen als irrationeel beschouwd. De auteur merkt hierover droogjes op dat het paradoxaal is dat vrouwen in hun 'natuurlijke rol' gedwongen moesten worden, als deze zo natuurlijk was. Mede door de activistische houding van Stanley Jevons werd vrouwen met jonge kinderen het werken verboden en werd kinderopvang niet ingevoerd in Engeland,

ondanks bekendheid met de succesvolle resultaten die er in Frankrijk mee waren geboekt. De eerste feministen protesteerden tegen regels die vrouwen uitsloten van de arbeidsmarkt. Hoewel zij ook uitgingen van de moederende huisvrouw, eisten ze daar erkenning voor in de vorm van een moederuitkering, opdat vrouwen economisch minder afhankelijk van hun man zouden zijn en hun kinderen in gezonde omstandigheden zouden kunnen opgroeien. Na een beschrijving van diverse stuitende misstanden rond de loonverschillen tussen vrouwen en mannen, sluit het overzichtsartikel af met een negatieve beoordeling van de methodologie van de *'malestream'* economie: het wordt tijd om de *'history of economics'* te vervangen door *'herstory of economics'*. Het artikel geeft een goede indruk van de vele opzichten waarin haar verhaal afweek van het zijne, al blijft het bij een -weliswaar interessante- beschrijving van de geschiedenis.

Het artikel van **Frances Hutchinson** is ook historisch georiënteerd en richt zich specifiek op de *social credit movement*. Deze beweging kwam voort uit ideeën van Thorstein Veblen en Major Douglas, die van mening waren dat de samenleving moet zorgen voor inkomen voor iedereen, los van ieders productieve arbeid. Mensen zouden toch wel werken en de rottigste werkzaamheden konden meer en meer door de technologie worden overgenomen. De vertaling van de opvattingen resulteerden in het *national dividend movement*, waarbij een basisinkomen voor vrouwen werd gepropageerd. Deze uitkeringen konden worden betaald uit het 'nationale dividend' door een voorschot te nemen op de opbrengsten van toekomstige maatschappelijke productie. Een voorbeeld van een dergelijke financieringswijze was reeds voorhanden in de eerste wereldoorlog. Uiteraard vereiste dit enig creatief boekhouden, waarin de leningen zouden worden afgelost uit toekomstige opbrengsten, zoals 'de toekomstige productie van de samenleving als geheel' of 'het gemeenschappelijke culturele erfgoed'. Merkwaardig genoeg plaatst Hutchinson hier geen enkele kanttekening bij. Sterker nog, aan het eind van het artikel pleit zij onomwonden voor de invoering van een basisinkomen voor mannen en vrouwen omdat dit volgens haar gelijkheid in het economische verkeer mogelijk maakt. De vraag waar het geld hiervoor vandaan moet komen wijst ze af als irrelevant, omdat geld door mensen wordt gemaakt. De politiek moet maar zorgen voor een financiële constructie om sociale behoeften voorrang te geven en economische conflicten te voorkomen. Hiermee het artikel afsluiten lijkt mij te gemakkelijk, zeker voor een econoom, die kan weten dat volgende generaties opdraaien voor het op deze wijze schijnbaar vergroten van de koek. In de huidige discussies over het basisinkomen in Nederland wordt dan ook eerder gekozen voor een lager basisinkomen dan voor een inflatoire financiering à la Hutchinson. Ook wordt betwijfeld of 'calculerende burgers' nog wel willen werken als zij reeds een tamelijk hoog basisinkomen zouden krijgen.

Helaas gaat Hutchinson niet in op de eventuele ervaringen die hiermee in het kader van het *social credit movement* zijn opgedaan.

In zijn commentaar op Hutchinson's artikel is **Amartya Sen** ook van mening dat de kwestie van de prikkels tot werken nadere uitwerking behoeft. Daarnaast constateert hij een kritische houding van Hutchinson ten aanzien van geld en de productieve rol van het financiële systeem in de economie, die niet goed wordt onderbouwd. In het algemeen stelt Sen dat vrouwen op drie manieren zijn achtergesteld: materiële ontbering, gebrek aan politieke macht en theoretische achterstelling. Het artikel van Pujol vindt hij dan ook eenzijdig, omdat ook vrouwen die aan het klassieke stramien zouden voldoen, vaak worden achtergesteld. Tevens wijst hij erop dat veel vrouwen op meerdere manieren worden achtergesteld, ook als ze voldoen aan de klassieke stereotypering die Pujol beschrijft. De situatie van deze vrouwen vraagt om een pluralistische benadering, waarin aandacht voor bijvoorbeeld klasseverschillen, economische afhankelijkheid en keuzevrijheid samengaat met de problematiek rond arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.

3. Economische theorie

Onder redactie van **Jolande Sap** wordt in deel twee van de bundel de economische theorie in drie richtingen geamendeerd. **Solomon Polachek** beantwoordt de kritiek die hij vanuit feministische hoek kreeg op zijn verklaring van beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen. Voor Polachek valt onderzoek onder feminisme als het zich bezig houdt met vrouwen als slachtoffers van uitbuiting en beschouwt hij onderzoek naar vrouwen in het algemeen niet als feministisch (p.61). Feministische economen zijn in zijn ogen diegenen die recht doen aan vrouwen, maar vreemd genoeg brengt het gebruik van die omschrijving hem er uiteindelijk toe kritiek te leveren op feministisch onderzoek en *mainstream*-onderzoekers te verdedigen. Zijn eigen onderzoek naar beloningsverschillen op de arbeidsmarkt was oorspronkelijk gebaseerd op de theorie van de duale arbeidsmarkt, die enerzijds inhoudt dat vrouwen minder verdienen dan mannen en anderzijds beweert dat vrouwen in slechter betaalde banen werken dan mannen. Het *occupational segregation model* combineerde beiden, door te stellen dat vrouwen die niet tot goed betaalde banen werden toegelaten, lager betaalde banen zochten waardoor de lonen daar daalden. Pogingen van Polachek om deze bewering te testen aan de hand van een *dummy*-variabele voor sexe leverden weinig verklarende waarde op, terwijl een combinatie met variabelen voor burgerlijke staat en kindertal veel van de gevonden beloningsverschillen kon verklaren. Dit bracht hem ertoe naast de door feministen bekritiseerde vraagzijde van de arbeidsmarkt, de

aanbodzijde te onderzoeken. De theorie van het menselijk kapitaal biedt de mogelijkheid om een kosten-batenanalyse te maken van investeringen in iemands waarde op de arbeidsmarkt. Deze investeringen bestaan veelal uit het volgen van opleidingen, de bereidheid te verhuizen en het op peil houden van vakkennis. Polachek argumenteert dat de verhouding tussen de kosten en baten van dergelijke investeringen in het geval van gehuwde vrouwen, zeker als zij moeder zijn van meerdere kinderen, heel anders is dan die voor mannen. Bovendien leert de theorie dat de afschrijving op dit menselijk kapitaal door uittreding groter is naarmate het kapitaal hoger is. Dit impliceert dat vrouwen die verwachten voor kortere of langere tijd de arbeidsmarkt te verlaten, hun menselijk kapitaal minder snel zien teruglopen als het lager is. Al deze factoren, die in het artikel uitgebreid worden toegelicht, maken het rationeel voor gehuwde vrouwen die moeder zijn of verwachten te worden om minder te investeren in hun menselijk kapitaal en derhalve te kiezen voor laag-betaalde banen. Wanneer deze banen ook nog eens gunstiger werkomsomstandigheden bieden zodat onregelmatighedeis- en ongemaktoeslagen worden misgelopen, is een groot deel van de ongelijke beloning en arbeidsmarktsegregatie verklaard. Bovendien wordt het discriminerende gedrag van werkgevers rationeler, aangezien zij tevens investeren in het menselijk kapitaal van hun werknemers. Op deze benadering heeft Polachek veel kritiek van feministische zijde gekregen, die hij deels beantwoordt. Zo geeft hij toe dat de causaliteit tweezijdig is, doordat het investeren in menselijk kapitaal voor vrouwen minder rendeert als zij doorgaans lager beloond worden voor hetzelfde werk. Kenmerkend voor Polachek's neoklassieke oriëntatie is de opmerking dat *non-profit* bedrijven zich meer discriminatie van vrouwen kunnen veroorloven dan winstgerichte ondernemingen. Hoewel vanuit theoretisch oogpunt verdedigbaar, lijkt de werkelijkheid eerder op het tegendeel: de meeste problemen van arbeidsmarktdiscriminatie lijken zich voor te doen bij commerciële bedrijven, terwijl overheidsinstellingen een politiek correcte voortrekkersrol vervullen. Het artikel eindigt met aanbevelingen voor maatregelen die de eerdergenoemde kosten-batenverhouding kunnen beïnvloeden, zoals kinderopvang en belastingherzieningen. De implicaties van de invoering van een basisinkomen zouden hieraan kunnen worden toegevoegd. Op grond van Polachek's onderzoek zou deze maatregel wel eens nadelig kunnen zijn voor vrouwenemancipatie. Immers, wanneer vrouwen kunnen terugvallen op een basisinkomen, valt de kosten-batenverhouding voor investeringen in het eigen menselijk kapitaal ongunstiger uit. Anderzijds kan betoogd worden dat dit in geval van een algemeen basisinkomen ook voor mannen zal gelden, zodat een basisinkomen wellicht niets aan de status quo verandert.

De taakverdeling binnen gezinnen en de invloed daarvan op arbeidsmarktparticipatie wordt op speltheoretische wijze behandeld door Notburga Ott.

Hierbij weet ze de elegantie van de speltheorie te combineren met het streven naar realistische modellen dat veel beoefenaars van de *new home economics* niet lijken te delen. Het model van Ott beschrijft een huishouden als twee aparte spelers waarvan de belangen deels gelijkgericht en deels conflicterend van aard zijn. Door de methode van de afnemende abstractie te volgen, komt Ott vanuit een neoklassiek begin via empirische resultaten op de onderbouwing van veel geuite beleidsaanbevelingen uit. Conform de *new home economics* bieden het huwelijk en het gezinsleven drie voordelen boven de status van alleenstaande: specialisatie benut comparatieve voordelen in productie, schaalvoordelen in consumptie kunnen worden gerealiseerd en het gezin kan als verzekering tegen hulpbehoevendheid functioneren. De impliciete veronderstelling van het lange-termijncontract tussen de echtelieden dat hieraan ten grondslag ligt, vormt het uitgangspunt van Ott's model. Hierbij worden beide partners los van elkaar gemodelleerd, zodat 'gezinsbeslissingen' de uitkomst van een spel vormen. Aangezien communicatie een rol speelt en beide partners elkaar binden door hun huwelijk, is het een coöperatief spel. Elk familielid maakt een kosten-batenanalyse van het gezinsverband, waarbij het beëindigen van de relatie als alternatieve opbrengst wordt gewaardeerd. Het lange-termijn contract is in het bijzonder cruciaal doordat beide partners op verschillende tijdstippen moeten 'leveren' en hun alternatieve opbrengsten hierdoor veranderen, zodat de onderhandelingsmacht verschuift. In het stereotype geval krijgt de vrouw in de eerste periode van het spel een kind, waardoor haar verdiencapaciteit op de arbeidsmarkt terugloopt. Hierdoor ligt haar 'dreigpunt' in de echtelijke onderhandelingen lager zodat ze zich sneller neerlegt bij de door de man gewenste taakverdeling binnen het huishouden en de daarmee samenhangende arbeidsmarktparticipatie van beiden. Terwijl het nut van beide echtelieden toeneemt door het ouderschap, betaalt slechts één der partners hiervoor een prijs. Deze prijs bestaat niet alleen uit de afschrijving op het menselijk kapitaal van de vrouw, maar ook uit haar verminderde onderhandelingsmacht in de tweede periode, zodat het voor de man niet langer vanzelfsprekend is zich aan de afgesproken taakverdeling te houden. Wanneer hij van deze extra macht gebruik maakt door nog meer inzet van de vrouw te eisen, is de kans op echtscheiding reëel. Het resultaat kan voor de vrouw dermate ongunstig zijn dat ze slechter af is dan voordat ze moeder werd, ondanks het nut dat ze aan het kind ontleent. De crux zit in de rationaliteitsveronderstelling die in de speltheorie zo belangrijk is: als de vrouw zich dit alles realiseert, is ze geneigd af te zien van het moederschap. De partners hebben dan een nutsniveau dat lager is dan in geval van een naar beider wens gerealiseerd ouderschap. De empirische resultaten van Ott lijken de theoretische gedachtengang te ondersteunen. Vrouwen die hoger opgeleid zijn en hogere eigen inkomsten hebben, alsmede vrouwen waarvan de kinderen het huis al hebben verlaten, rapporteren een gelijkmatiger verdeling van de macht

binnen hun huwelijk. Empirische gegevens omtrent de keuze voor het krijgen van kinderen lijken de theorie ook te bevestigen en ondersteunen eveneens de beleidsaanbevelingen waarmee het artikel eindigt. Ott pleit voor maatregelen die de onderhandelingen gelijkwaardig maken, doordat ze de kosten- en batenzijde van beide partners beïnvloeden. Zo kunnen marktsubstituten voor huishoudelijk werk zoals kinderopvang de netto-opbrengsten van specialisatie verminderen en kunnen alimentatiewetgeving en sociale zekerheid de alternatieve opbrengsten veranderen, zodat in de tweede periode de eventuele heronderhandelingen anders uitpakken, hetgeen het aantrekkelijker kan maken om kinderen te krijgen. Het ligt voor de hand om het speltheoretische model van Ott te gebruiken ter ondersteuning van een pleidooi voor een basisinkomen, aangezien een dergelijk inkomen het 'dreigpunt' van de vrouw in het model verhoogt. Daarbij dient echter te worden bedacht dat hetzelfde voor de man kan gelden, aangezien hij ook aanspraak maakt op een basisinkomen. Pas wanneer een basisinkomen de vorm krijgt van een negatieve inkomstenbelasting beïnvloedt het de onderhandelingsposities in het model van Ott ten gunste van de vrouw, omdat het basisinkomen dan de ontstane verschillen tussen de potentiële inkomens van de partners verkleint.

De artikelen van Polachek en Ott vullen elkaar inhoudelijk aan en zijn gebaseerd op een vergelijkbare denkwijze. In beide opzichten staat het artikel van Lee Levin op zichzelf. Vanuit de veronderstelling dat alle kennis, waaronder die van de eigen identiteit, sociaal geconstrueerd is, geeft Levin een aanzet tot een 'feministische, Post Keynesiaanse investeringstheorie'. Hierbij wordt gekozen voor post-structuralistische en postmodernistische feministische theorie en feministische standpunttheorie. Deze invalshoek levert de stellingen op dat epistemologie belangrijk is voor economie en dat feministsche theorie hier een bijdrage aan kan leveren. Als voorbeeld van een dergelijke bijdrage wordt de investeringsbeslissing gekozen. In de neoklassieke theorie wordt elke subjectieve verwachting uit deze beslissing geobjectiveerd, totdat de verwachte marginale opbrengsten van de investering kunnen worden vergeleken met de marktrente. De feministische theorie stelt hiertegenover dat kennis sociaal geconstrueerd is en door emoties wordt beïnvloed². Bovendien vormt de feministische theorie een reactie op het Cartesiaanse denken door de gelijkwaardigheid tussen geest en lichaam en tussen rede en passie te herstellen. Levin stelt zich een toepassing voor in de vorm van een 'anti-objectivistische theorie', die nog het meest op de Post-Keynesiaanse theorie of de Oostenrijkse theorie lijkt. De rol van onzekerheid en subjectiviteit in het nemen van investeringsbeslissingen komt op diverse manieren tot

² Levin gaat hierin zelfs zover dat hij auteurs aanhaalt die beweren dat er niet zoiets als een 'zelf' is dat losstaat van een sociale context, hetgeen bij mij de vraag oproept hoe er dan zulke grote verschillen tussen mensen in dezelfde context kunnen ontstaan, zoals tussen zussen of broers.

uiting. Het door Keynes genoemde belang van conventies wordt met instemming aangehaald, waarbij Levin de sociale constructie van conventies benadrukt. Geruchten als sociaal geconstrueerde bronnen van kennis spelen juist op de kapitaalmarkt een grote rol. De neiging van beslissers om zich met anderen te vergelijken versterkt de rol van conventies, maar ook die van modegrillen en kudgedrag. Emoties spelen een rol op het moment dat de beslisser een keuze moet maken en zich realiseert dat de aanwezige kennis hiervoor ontoereikend is. Dergelijke epistemologische dilemma's vergroten de cognitieve dissonantie, die wordt verminderd door informatie te veranderen om aldus de schijn van rationaliteit op te houden. Beleggers richten zich al snel op de wereld om hen heen om daar 'het gemiddelde' te vinden, zodat het sociale karakter van kennis wordt versterkt. De auteur onderbouwt dit betoog met verwijzingen naar Keynes en interpreteert deze als aanwijzingen voor de rol van passie bij het economisch handelen. De 'besmettelijke' manier waarop emoties zich op de beursvloer voortplanten, wordt als onderbouwing van de liquiditeitsvoorkeurtheorie van Keynes gezien. Aan het eind van het artikel wordt deze aanzet tot het formuleren van feministische economische theorie in een breder kader geplaatst door te verwijzen naar het micro-funderingsdebat. Een theorie die uitgaat van sociaal geconstrueerde kennis zou volgens Levin als fundering voor Keynesiaane macroeconomie kunnen dienen.

Julie Nelson is niet zo gecharmeerd van het werk van Polachek. Naast haar opmerking bij zijn interpretatie van feminisme dat dit meer omvat dan 'vrouwenzaken', is ze van mening dat feministische economie naast een ander onderzoeksobject ook een andere methodologie behelst. Nelson vindt dat Polachek schoolbordeconomie bedrijft doordat hij niet aangeeft hoe bedrijven in werkelijkheid werken maar enkel hoe ze zouden kunnen werken. De reeds genoemde veronderstelling dat de markt discriminerende werkgevers zal afstraffen is hiervan een voorbeeld. Feministische economen zien bedrijven veeleer als sociale instituties. Het artikel van Ott krijgt een iets betere beoordeling, al vraagt Nelson zich af wat het model toevoegt dat we nog niet wisten over hoe het in gezinnen toegaat. Bovendien is het model nog steeds ver van de werkelijkheid doordat kinderen niet als zelfstandige actoren worden beschouwd en een Nash-evenwicht niet relevant is in conflicten waarin partners elkaar een 'take-it-or-leave-it-aanbod' doen. Het model zou naar Nelson's mening aan inzicht winnen als het nut niet zou voortkomen uit goederen, consumptie, vrije tijd en kinderen, maar uit de factoren bemiddeling, aansluiting en levensstandaard. In een dergelijk raamwerk zouden symbolische handelingen die een relationele functie hebben, zoals het meenemen van bloemen, interpreteerbaar worden. Over het artikel van Levin is Nelson zeer te spreken, al is ze van mening dat de radicaal-subjectivistische retoriek het verhaal niet ten goede komt. Levin geeft een goed voorbeeld van integratie van inzichten uit de 'softe' wetenschappen in de economie en de

bruikbaarheid van "de betere economie" voor feministische theorievorming. Anderzijds vindt Nelson dat Levin wel erg ver doorslaat naar het subjectivisme en haast in een *anything goes*-positie belandt. Ze pleit voor een gematigder aanpak via het begrip *conjective knowledge* dat door McCloskey is bedacht. Dit begrip duidt op datgene dat mensen met elkaar weten en houdt ruimte voor de neiging van individuen om hun kennis zelf op systematische wijze te onderbouwen, bijvoorbeeld door informatie te vergaren en te rekenen.

4. Interpretatie

Edith Kuiper redigeerde deel drie van het boek, dat een feministische interpretatie van economische teksten biedt. **Diana Strassmann en Lyvia Polanyi** beweren dat de manier waarop economen elkaar verhalen vertellen hun wereldbeeld en de wetenschapsbeoefening beïnvloeden. Ook de beoordeling van verhalen door collega's wordt onbewust bepaald door wat de tekst vertelt en wat deze niet vertelt. Vooral in dit laatste zit de verassing. Om deze bewering te adstrueren, kiezen de auteurs twee fragmenten uit een leerboek over arbeidsmarkteconomie. In beide fragmenten wordt een 'verhaalwereld' geschapen door een situatie te schetsen opdat de lezer deze kan visualiseren. Het eerste tekstfragment beschrijft een gelukkig gezin dat op zo'n manier wordt beschreven, dat de gemiddelde lezer het als een normaal gezin beschouwt. De rolverdeling in het gezin is stereotiep, er is geld genoeg om er een comfortabele levensstijl op na te houden en de enkele beslissingen die in dit gezin lijken te moeten worden genomen, worden uitvoerig besproken aan de hand van een grafiek. Het andere tekstfragment is afkomstig uit hetzelfde leerboek en beoogt een minder gelukkig gezin te beschrijven, waarvan de man arbeidsongeschikt is. Strassmann en Polanyi laten op heldere wijze zien hoe slecht de tekstschrijvers erin slagen een realistisch beeld van dit gezin te schetsen. De tekst richt zich op de vrouw des huizes die moet kiezen tussen eten kopen en het zelf verbouwen. Bovendien heeft ze ook nog betaald werk, waardoor de invloed van een salarisstijging op de keuze van het voedselpakket kan worden besproken. Dit beeld is uiteraard erg onrealistisch, al is het maar omdat veel armen niet over een groentetuintje beschikken en zij veel tijd kwijt zijn aan het regelen van een eventueel bijstandsinkomen. Erger is de impliciete boodschap dat economische agenten altijd hun nut maximeren doordat een keuzevrijheid wordt gesuggereerd. Terwijl in werkelijkheid de beperkingen meer invloed hebben dan de 'vrije' keuzes, wordt hier een bevredigende uitkomst weergegeven in een grafiek waarin de nutsfunctie aan de budgetbeperking raakt. De pijn van armoede van particulieren wordt geheel genegeerd,

terwijl voor bedrijven vergelijkbare beperkingen wel worden besproken omdat dit emotioneel afstandelijker is. Bij het bespreken van de teksten maken Strassmann en Polanyi gebruik van evaluerende instrumenten: ze laten zien welke onderdelen van de teksten in de tekst zelf geprofileerd worden als belangrijk, bijvoorbeeld door herhaling, en op welke wijze de lezer geacht wordt het ongespecificeerde deel van het verhaal in te vullen. Beide aspecten maken dat sommige lezers zich in de tekst herkennen en andere niet. Dit stuurt het economisch debat, doordat diegenen die zich er niet in herkennen niet mee kunnen doen. Economen die niet tot de doelgroep behoren kunnen hun luisteraars ook minder goed aanspreken, hetgeen resulteert in sociale uitsluiting van hen die 'het ander verhaal' zouden kunnen vertellen. De wijze waarop de auteurs hun analyse presenteren, maakt het voor de lezer mogelijk om zelf te experimenteren met eigen interpretaties van de besproken teksten, waardoor het artikel aan overtuigingskracht wint.

Susan Feiner graaft nog dieper in de psyche van economen. De stelling van haar betoog is dat de behoefte van neoklassieke economen om uit te gaan van perfecte markten verklaard kan worden uit een drang tot herschepping van de moeder-kindrelatie. De 'object relations school' waar deze gedachte uit voortkomt, ziet mensen als relationeel en semi-autonoom, in tegenstelling tot de *homo economicus*, die individueel en zelfstandig is. Als voorbeeld wordt de middeleeuwse katholieke kerk aangehaald, die relaties van almacht herschept en mensen bevrijdt van de last van verantwoordelijkheid door ze afhankelijk te maken. Feiner positioneert het ruilen tegenover het delen, omdat in het ruilen iets wordt opgegeven met de bedoeling er iets voor terug te krijgen. Het feit dat ruilen in de neoklassieke theorie meer aandacht krijgt dan delen, wordt verklaard uit de uitsluiting van relaties in het economische denken. Een psychoanalytische interpretatie hiervan kan zijn dat de ontdekking door jongetjes dat zij anders zijn dan hun moeder dermate pijnlijk was, dat zij alle emotionele aspecten van het leven zijn gaan ontkennen. Economische teksten blijken eerder agressief en narcistisch te zijn dan rationeel, terwijl aspecten als afhankelijkheid, dankbaarheid en zorg worden genegeerd. Eén aspect van de moeder-kindrelatie komt echter continu naar voren, namelijk de moeder die in alle behoeften voorziet. De moeder en de markt, eventueel uitgebreid met God en de natuur, voorzien in alle behoeften totdat alle nut is gemaximeerd. Hoewel de analogie tussen de zaligmakende markt³ en de moederrol interessant is, gaan de schrijvers mij wat te ver in hun poging tot onderbouwing ervan, waarbij zij zelfs lettergrapjes niet schuwen (pp.156, 159). Bovendien is het merkwaardig dat het verhaal op mannelijke economen wordt geprojecteerd, terwijl het grootste deel ervan, namelijk dat over het

³ Een vergelijkbaar opvallende woordkeus lijkt mij de omschrijving van een algemeen evenwicht als 'point of bliss'.

marktdenken, psychoanalytisch gezien ook voor vrouwelijke economen zou kunnen gelden. Het andere deel, dat handelt over de ontkenning van relationele aspecten van het leven, zou in deze gedachtengang wel alleen voor mannen gelden, maar hier is het gebruikte geschut nogal zwaar voor de constatering. Mannelijke psychologen en sociologen zouden volgens de argumentatie ook ernstige problemen moeten hebben.

Ook **Arjo Klamer** heeft bedenkingen bij het artikel van **Feiner**. Hij is het eens met de intuïtie dat er meer achter dat marktdenken zit dan de redeneringen doen geloven, maar vindt het te ongenueanceerd om dit uit een scheidings-trauma van mannen te verklaren. Bovendien verhaalt hij van een studie die het geld als fallische metafoor verklaarde, waarmee hij wil zeggen dat psychoanalytici er onderling nog niet uit zijn welke diagnose ze 'de' econoom toekennen. Over het algemeen is Klamer van mening dat analytisch werk ten onterechte als moeilijker dan interpretatief werk wordt beschouwd. Juist het samenstellen van een beeld van de wereld, in plaats van het uiteenrafelen van verschijnselen die zich erin voordoen, is van belang voor het begrip ervan. Interpreteren gaat verder dan analyseren: het omvat ook observeren, praten, luisteren en een beeld vormen. Vanuit deze optiek hecht Klamer waarde aan het werk van **Feiner** en aan dat van **Strassmann** en **Polanyi**. Echter, de keuze van de tekstfragmenten door de laatste auteurs vindt hij niet zo'n gelukkige. Tekstboeken hebben een ander doel dan wetenschappelijke teksten en zijn derhalve niet representatief voor hoe economen de wereld beschrijven. Zij geven slechts weer hoe economen hun wereldbeeld aan nieuwkomers in het vak aannemelijk proberen te maken en dit gebeurt juist door invulling van elementen die in een academische tekst niet zou voorkomen. Verhalen vertellen als pedagogisch instrument is iets anders dan verhalen vertellen binnen een academisch discours. Klamer vindt het gebruik van evaluerende instrumenten heel waardevol en is benieuwd welke invloed onderzoek als dat van **Strassman** en **Polanyi** op het economisch proces zal hebben.

5. Meten in de economie

Deel vier van het boek, onder redactie van **Zafiris Tzannatos**, biedt enkele feministische visies op meten in de economie. **Martha MacDonald** beschrijft haar ervaringen bij het recht doen aan vrouwen in empirisch onderzoek en dataverzameling. Tijdens haar promotieonderzoek bleek dat het simpelweg opnemen van een *dummy*-variabele voor geslacht hopeloos ontoereikend was: "als we vrouwen toevoegen en roeren, produceren we vaak rare nieuwe brouwsels" (p.178). Het zogenaamde 'objectieve' economische onderzoek, meestal op basis van tweedehands datasets, heeft in haar ogen een *male bias*

en maakt het onmogelijk om vrouwen centraal te stellen. Van sociologen en antropologen leerde MacDonald een onderzoeksmethodologie waarvan het zelf verzamelen van data een belangrijk onderdeel uitmaakt. Onder andere bij het meten van onbetaalde vrouwenarbeid blijkt dat veel gebruikte datasets, waaronder die van nationale statistische bureaus, veelal gebaseerd zijn op sexistische en patriarchale beslissingen. De dualistische benadering van betaald werk versus niet-werk sluit het onbetaalde werk uit, dat veelal door vrouwen wordt verricht. Wanneer dit al wordt gemeten, wordt het veelal opgenomen als aanhangsel bij bestaande statistieken, zodat de institutionele organisatie en de economische relaties die met onbetaald werk samenhangen buiten beschouwing blijven. De traditioneel mannelijke wereld blijft zo de norm. Niet alleen wat er gemeten wordt, maar ook hoe er gemeten wordt, werkt onvoordelig uit voor vrouwen, aangezien hun werk moeilijk te meten is. Manieren om huishoudelijk werk te waarderen kunnen niet omgaan met de management- en zorgtaken die niet materieel van aard zijn en veelal tegelijk met andere werkzaamheden worden verricht, zodat zelfs tijdbestedingsonderzoeken een onderschatting geven. Onderzoeken naar de verdeling van macht, inkomen en huishoudelijke taken blijken lastig te zijn omdat de vragenlijsten van onderzoekers geen rekening houden met ideologische en semantische kwesties. Bijvoorbeeld, als de ideologie in een samenleving uitgaat van een gelijke verdeling binnen het gezin, dan is de vraag naar verdeling voor respondenten niet te beantwoorden, omdat zij niet in dergelijke termen denken. Economen kunnen in dit opzicht nog veel leren van antropologen. Ook bij onderzoek naar de arbeidsmarkt komen vrouwen er bekaaid af in de datasets, waardoor veel feministische economen zich zelf maar op de dataverzameling hebben geworpen. Een voorbeeld is het arbeidsmarktonderzoek dat alleen uitgaat van volledige banen die het hele jaar door worden gedaan, waardoor veel vrouwen uit de dataset verdwijnen. Ander onderzoek beschouwt alleen veranderingen in de inkomensverdeling tussen werkenden en negeert daarmee het feit dat vrouwen over de hele linie minder verdienen dan mannen. Al met al concludeert MacDonald dat empirische kwesties erg belangrijk zijn en dat onderzoekers er goed aan zouden doen hun eigen data te verzamelen, al dan niet naast het doen van casestudies, opdat een betere economiebeoefening kan ontstaan. Waar het gaat om het zichtbaar maken van onbetaald werk dat veelal door vrouwen wordt verricht, lijkt de invoering van een basisinkomen een oplossing te zijn. De arbeid van vrouwen zonder betaalde baan krijgt dan een kwantitatieve waarde toegekend. Deze oplossing heeft echter een hoge prijs. De hoogte van het basisinkomen houdt namelijk geen enkel verband met de feitelijke prestaties van vrijwilligers. Derhalve zouden politieke beslissingen omtrent het basisinkomen resulteren in onbedoelde effecten op de waardering van onbetaalde arbeid. De aanpak van

MacDonald lijkt derhalve te prefereren boven een statistische truc met een inkomenspolitiek instrument.

Diana Perrons is zelf aan het meten geslagen voor haar onderzoek naar de effecten van het project *Opportunity 2000*. Zij ontdekte dat bestaande indices van gender-ongelijkheid tekortschoten en ontwierp zelf een index voor het meten van gender-gelijkwaardigheid in werk. Na een heldere bespreking van de begrippen gelijkheid en gelijkwaardigheid in de arbeidsmarkt, bespreekt Perrons het project *Opportunity 2000*. In het Verenigd Koninkrijk is dit project in het begin van de jaren negentig gestart door bedrijven en overheidsinstellingen, die op vrijwillig basis iets aan de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in hun organisatie wilden doen. Deelnemende bedrijven deden de toezegging hun organisatie door te lichten op ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, actieplannen en streefcijfers ter verbetering op te stellen, en over de uitvoering ervan te rapporteren. De inhoud van de actieplannen en streefcijfers werd vrij gelaten. Daardoor ontstaat de vraag hoe gemeten kan worden in hoeverre organisaties erin geslaagd zijn de doelstelling van het project te realiseren, door "de kwaliteit en kwantiteit van de participatie van vrouwen binnen hun eigen bedrijfspersoneel" te verbeteren. Bovendien blijkt dat sommige bedrijven maatregelen invoerden die hen wel gelegen kwamen, maar contraproductief voor de doelstelling werkten, zoals het ten koste van hun vrouwelijke medewerkers invoeren van flexibele arbeid. De meeste beschikbare indices meten deelaspecten van de gender-gelijkheid. Perrons onderbouwt de wenselijkheid van een samengestelde index en maakt voor de operationalisering ervan gebruik van de enige reeds bestaande index op dit gebied. In haar index worden vijf factoren opgenomen voor de verdeling van deeltijds- en voltijds werk, beloningsverschillen en arbeidsmarktsegregatie. De effecten van de korte-termijnagenda's van streefcijfers en de effecten van lange-termijnagenda's ten aanzien van de structuur van de arbeidsmarkt kunnen zo afzonderlijk worden gemeten en geëvalueerd. Perrons geeft een helder overzicht van de wijze waarop de index geoperationaliseerd wordt en de gebruiksmogelijkheden ervan voor het meten van gender-ongelijkheid in andere onderdelen van de economie.

Eén van de meest technische artikelen in het boek is dat van **Ester Redmount**, die een feministische econometrie ontwerpt. Zoals velen is zij ontevreden met het opnemen van gender als *dummy*-variabele of deze factor in de storingsterm laten zitten, al was het maar omdat de veronderstelling dat de storingsterm niet gecorreleerd is met overige variabelen in het geval van gender zelden opgaat. Bovendien is gender niet iets simpels en binairs, maar een complex socialisatieproces. De auteur maakt het verschil tussen sexe en gender helder doordat zij zich niet bij voorbaat wenst te beperken tot twee genders (p.219). Redmount acht een feministische econometrie onder andere van belang voor het bepalen van de invloed van gender op arbeidsmarktbeslis-

singen, omdat deze veelal samenhangen met socialisatie. Het nut van een gender heeft bijvoorbeeld invloed op de voortzetting van een gekozen gender en de daarmee samenhangende investeringen in menselijk kapitaal. Vandaar dat Redmount gender wil endogeniseren, door het waarneembare en het onwaarneembare nut ervan te modelleren. De persoonlijke ontwikkeling bepaalt een deel van het nut van een gender, omdat mensen bepaalde bezigheden die bij een gendertype horen beter kunnen, dan wel leuker vinden naarmate ze die vaker hebben gedaan. Voor de ontwikkeling van het model zijn data over de wijze waarop mensen hun tijd besteden dan ook belangrijk, al is daarbij een moeilijkheid dat sexe en gender niet perfect correleren. Redmount zou liever zien dat over gender als een continue variabele wordt gedacht, net als over ziekte en gezondheid. Het onderzoek en inzicht omtrent gezondheid als endogene variabele leverde inzicht op over de factoren die eraan bijdragen. De evolutie van gender vraagt volgens haar om een vergelijkbare benadering.

Siv Gustafsson is het niet eens met MacDonald's pleidooi voor het gebruik van primaire data door economen. Zij is van mening dat de argumenten van MacDonald meer van toepassing zijn op sociologische vraagstukken dan op economische, al onderkent ze dat het realiseren van een feministische invalshoek daardoor moeilijk blijft. Bovendien zijn niet alle secundaire datasets zo problematisch als MacDonald beschrijft, maar veelal enkel *multipurpose* georiënteerd, zodat divers onderzoek op basis van dergelijke datasets kan worden verricht. Over de index van Perrons is Gustafsson zeer te spreken, al onderschrijft ze de relevantie van de mogelijkheden ter verbetering die Perrons zelf aandraagt. De problemen met de BNP-index bevestigen dat het construeren van een goede index moeilijk is. Dat gender geproduceerd wordt en derhalve niet exogeen is, onderschrijft Gustafsson, maar ze vraagt zich af hoe die productie plaatsvindt en hoe deze vervolgens geschat kan worden. Ook plaatst ze enkele kanttekeningen bij de specificatie van Redmount's model. De theorie van het model suggereert dat 'vrouwelijke vrouwen' een relatief lage arbeidsproductiviteit hebben, maar dit beeld zal wellicht veranderen als meer aspecten van het leven van dergelijke vrouwen zichtbaar worden gemaakt, hetgeen Gustafsson een goede zaak lijkt.

6. Empowerment

Notburga Ott is redacteur van het laatste deel van het boek met het politieke thema *Empowerment of women*. Eileen Trzcinski evalueert het debat rond de invoering van een wet die recht geeft op ziekte- en zorgverlof in de Verenigde Staten. De wijze waarop ze de argumenten van de voor- en tegenstanders van

de wet weergeeft, zijn zowel theoretisch als historisch-beschrijvend van aard. De tegenstanders van de wet blijken hun argumentatie te baseren op het neoklassieke vrije-marktdenken, terwijl de voorstanders ervan zich beroepen op empirische gegevens. Bijvoorbeeld, de vraag of de wet de economie uit het optimum haalt dan wel er dichterbij brengt, kan zowel vanuit de theorie als vanuit de empirie worden beantwoord. Ook de vraag of de beperkte opname van zwangerschapsverlof voortkomt uit een beperkt behoefte eraan of het gevolg is van discriminatie van diegenen die het verlof opnemen, wordt anders beantwoord vanuit beide benaderingen. Het neoklassieke model negeert machtsongelijkheid en gaat ervan uit dat alle belangen gelijkgericht zijn, doordat het marktmechanisme eventuele belangentegenstellingen wegwerkt. Trzcinski is van mening dat het debat helemaal niet gaat over efficiëntie, maar over rechten, aangezien de enige verandering is dat de werknemer nu onder ontslagbescherming het verlof kan bepalen, terwijl voorheen de werkgever het onder marktdruk bepaalde. De resultaten van empirische onderzoeken naar de kosten van de wet werden door de tegenstanders ervan niet weerlegd, maar genegeerd. Helaas gaat de betrokkenheid van Trzcinski hier en daar ten koste van de helderheid. Zo wordt van de tegenstanders van een wettelijk recht op zwangerschapsverlof gezegd dat zij vonden dat vrouwen zelf maar de consequenties van hun moederschap moesten dragen en dat dergelijke regelingen discriminerend voor mannen zijn. Daarbij negeert de auteur dat regelingen voor zwangerschapsverlof ook een beroep doen op de solidariteit van kinderloze werkende vrouwen en dat vrouwen die kinderen krijgen de consequenties ervan veelal gezamenlijk met hun mannen kunnen dragen. Het door de tegenstanders gebruikte argument dat kinderen de exclusieve verantwoordelijkheid van hun ouders zijn wordt verklaard vanuit de ideologie van de individualiteit en de ideologie dat vrouwen thuis horen. Doordat de eerste verklaring al voldoende zou zijn, komt de toevoeging van de tweede suggestief over. Ook de vergelijking van de Verenigde Staten met Europa gaat mank. Trzcinski prijst de Europese landen die kinderen als een publiek goed zien, maar vergeet daarbij in beschouwing te nemen dat het omslagstelsel in de collectieve oudedagsvoorzieningen daaraan mede debet is. De positieve externaliteiten van het recht op zorgverlof, zoals het voorkomen van duurdere professionele zorg, krijgen weinig aandacht in het artikel, maar zijn al wel onderzocht door anderen waarnaar wordt verwezen. Waar tegenstanders van de wet het niet eerlijk vinden als werkgevers de kosten van ziekte- en zorgverlof moeten betalen, stellen voorstanders van de wet dezelfde werkgevers verantwoordelijk voor de maatschappelijke gevolgen van ontwrichte gezinnen. De auteur is van mening dat het kennen van de neoklassieke theorie juist belangrijk is voor diegenen met een afwijkende visie, omdat deze kennis nodig is om de conservatieve argumentatie onderuit te halen. Deze conclusie kan ook van toepassing zijn voor het debat rond de invoering

van een basisinkomen. Net als in het door Trzcinski besproken debat, worden hier economische en ideologische argumenten gecombineerd. Door de economische argumenten te kunnen beoordelen en eventueel weerleggen, kan de ideologische component uit betogen worden gedistilleerd. Daar waar Trzcinski zelf beide componenten vermengt, illustreert zij onbedoeld dat dit een hele kunst is.

In dit politieke deel van het boek komen ook vrouwen uit niet-westerse landen explicieter in beeld. Het laatste hoofdstuk heeft vooral betrekking op vrouwen in ontwikkelingslanden, terwijl het voorlaatste hoofdstuk over Oost-Europa gaat. **Barbara Hopkins** analyseert de effecten van privatisering in voormalige socialistische landen door de posities van vrouwen in kapitalistische en socialistische economieën te vergelijken en aan de hand daarvan de feitelijke ontwikkelingen in Oost-Europa te interpreteren. Het blijkt dat vrouwen in de bestudeerde landen de nadelen van beide systemen ervaren, terwijl de staat de voordelen incasseert. Vrouwen zijn meer dan voorheen afhankelijk van hun echtgenoten doordat de staat hen het betaalde werken onmogelijk maakt door te bezuinigen op faciliteiten als kinderopvang. Bovendien draaien ze steeds vaker op voor de zorg aan diegenen die niet voor zichzelf kunnen zorgen, doordat de staat bezuinigt op zorg voor ouderen en zieken. De vrouwen kunnen de zware lasten van werken en zorgtaken niet aan en hun mannen kunnen hen niet helpen omdat zij dan riskeren hun baan te verliezen. Hierdoor loopt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen terug. Dit versterkt de ideologie dat vrouwen thuis horen, of ze nu wel of geen kinderen hebben. Door de gelijktijdige introductie van het fenomeen werkloosheid, worden vrouwen die werken gezien als bedreigend voor mannen die een baan willen. Hopkins laat helder zien hoe de marktideologie niet bevrijdend maar beperkend uitwerkt voor vrouwen. De vele aspecten van het kapitalisme en het socialisme die Hopkins beschrijft, waarbij ze zowel de theorie als de praktijk analyseert, maken het artikel tot een degelijke en complete behandeling van het vraagstuk. Het artikel eindigt met een bespreking van de transitie, welke tot doel had de maatschappelijke efficiëntie te verhogen. Dat vrouwen de lasten van de staat overnemen, is geen kwestie van efficiëntie, maar van inkomensherverdeling. Doordat de staat diverse verplichtingen bij gezinnen legt die zij onder het socialisme op zich nam, verliezen vrouwen de autonomie die het betaalde werk hen bracht. Hun lasten worden zwaarder dan in kapitalistische landen doordat veel huishoudelijke hulpmiddelen ontbreken. Daarboven komt nog de realistische dreiging door de man te worden verlaten, waardoor vrouwen ook de financiële zorg voor het gezin alleen dragen. Het vertrouwen op de markt is alleen gerechtvaardigd als de deelnemers autonoom zijn, zoals verondersteld wordt voor de *homo economicus*. Echter, de toenevende economische afhankelijkheid van vrouwen heeft tot gevolg dat marktprocessen voor hen ongunstig uitpakken. In tegenstelling tot de aanpak zoals

het IMF die voorstaat, moet er aandacht worden geschonken aan de vraag wie er voor de afhankelijkten zorgt. De institutionele vormgeving van landen moet zodanig zijn dat de autonomie van vrouwen wordt gecombineerd met zorg voor diegenen die niet voor zichzelf kunnen zorgen.

Het artikel van **Bina Agarwal** over discriminatie van vrouwen in grondbezit past om twee redenen niet zo goed binnen het thema van het boek. Ten eerste gaat het, evenals diverse andere artikelen, expliciet over vrouwen en niet over het sociaal-geconstrueerde gender. Ik vind het gebruik van de term gender als het over sexe gaat niet bijdragen aan de helderheid, met name voor die situaties waarin het wèl over gender gaat. Ten tweede gaat het artikel niet over de economische wetenschap, maar over ongelijkheid in de economie zelf. Deze bedenking bij de opname van het artikel in de bundel zegt echter niets over de kwaliteit van het artikel, dat op degelijke en boeiende wijze een nijpend probleem bespreekt. Diverse conceptuele problemen blijken het denken over eigendomsrechten te bemoeilijken, zeker waar het gaat om het doen gelden van die rechten. Zo kan het voorkomen dat een vrouw formeel een stuk land bezit, maar haar broers beslissen wat ermee gebeurt. Ook de manier waarop een vrouw aan het land komt, bijvoorbeeld door erfenis, heeft invloed op de waarde van het land voor haarzelf. Conflicten om land eindigen dikwijls in moord, zeker als vrouwen de eigenaar ervan zijn. Het enkel afkondigen van moderne wetten op het erfrecht veranderen daar niets aan zolang zij in strijd zijn met traditionele gebruiken. Ook de *purdah*, het uitsluiten van vrouwen uit fysieke of sociale ruimten, belemmert vrouwen om de rechten op hun land te claimen en het land te gebruiken. *Empowerment* van vrouwen is dan ook van levensbelang voor veel vrouwen die de opbrengsten van hun land hard nodig hebben. Agarwal waagt zich aan een definitie van het begrip *empowerment*, die zich laat vertalen als: "een proces dat de mogelijkheid van achtergestelde ("machteloze") individuen of groepen vergroot om bestaande machtsrelaties die hen in ondergeschikte economische, sociale en politieke posities plaatsen te betwisten en te veranderen (in hun voordeel)" (p.276). Ook in matrilineaire culturen worden vrouwen gediscrimineerd, bijvoorbeeld doordat zij geen toegang hebben tot werktuigen en informatie en taboes hen het werken op hun eigen land belemmeren. Verbeteringen van deze situatie hebben alleen succes als ze op verscheidene fronten tegelijk worden doorgevoerd. Naast juridische veranderingen, kan hierbij gedacht worden aan het verminderen van administratieve maatregelen waar veel ongeletterde vrouwen niet aan kunnen meewerken, het veranderen van sociale gewoontes en gebruiken en het stimuleren van een andere ideologie. Voor de realisatie van deze veranderingen verwacht Agarwal het meeste succes van gezamenlijke actie door vrouwen. Als vrouwen gezamenlijk land bewerken en geld verdienen met de opbrengsten ervan, zijn ze minder kwetsbaar voor intimidatie en dragen ze een ander beeld van vrouwen uit. Gezamenlijk

eigendom en/of beheer van land vergroot de toegang tot faciliteiten als kredieten en informatie. Bovendien is het verkrijgen van rechten op land op zich al een proces dat de gender-relaties in veel samenlevingen zal veranderen.

In haar commentaar richt **Diane Elson** zich op het begrip *empowerment* in de drie artikelen. De benadering van Agarwal onderschrijvend, benadrukt ze het belang van structurele veranderingen. *Empowerment* is niet hetzelfde als welvaart, want vrouwen meer geld geven zou ze nog steeds afhankelijk kunnen houden. Het gaat om de verandering van instituties, gewoontes en gebruiken, van regels, normen en rechten. Het al dan niet verrichten van betaalde arbeid kan zowel in het voordeel als in het nadeel van vrouwen werken, zoals de twee eerste hoofdstukken uit dit deel laten zien. Daarom is het belangrijk het onderzoek daar niet toe te beperken. Zowel de kanttekening die Elson maakt bij het begrip *empowerment* als haar genuanceerde opvatting over de gevolgen van betaalde arbeid door vrouwen zijn relevant voor de onderhavige casus van een basisinkomen. Elson is van mening dat het ontbreken van economische rechten van kinderen en van diegenen die verantwoordelijk zijn voor de zorg voor kinderen op structurele manier zorgt voor de mannen-oriëntatie van economieën. Hier iets aan doen, naast het invoeren van dergelijke rechten, vraagt ook om een alternatief voor de neoklassieke theorie. Een alternatieve theorie zou de dialectische relatie tussen het individuele en het sociale moeten weergeven en zich moeten richten op processen in plaats van uitkomsten. Ook dient er meer aandacht te zijn voor de vraag wie er mag beslissen en hoe die beslissingen worden genomen, in plaats van alleen de uitkomsten van beslissingen te erkennen. Door een andere theorie kunnen vrouwen zich hoorbaar maken en zich mobiliseren om veranderingen te bewerkstelligen.

7. Ten slotte

Na de bovenstaande inleidende opmerkingen over de opzet van het congres "Out of the Margin" en de uitgebreide bespreking van de inhoud van het gelijknamige boek, volgen hier nog enkele afsluitende opmerkingen. Een vergelijking van het *conference report* met het boek leert dat twee *keynote speeches* niet zijn terug te vinden in het boek, terwijl enkele *workshop papers* wel zijn opgenomen. Het heeft weinig zin naar de redenen hiervoor te gissen, maar over de gevolgen voor het beeld dat van het vakgebied wordt geschetst valt hier wel iets te zeggen. De eerste omissie betreft de toespraak van **Sandra Harding** "Feminist Philosophy of Science: the Objectivity Question", welke mijns inziens uitstekend in het eerste deel van de bundel had gepast. Eén van

de veelgehoorde bezwaren tegen feministische economie komt immers voort uit een vermoede bedreiging van het streven naar 'objectiviteit'. Echter, feministische economen zijn niet van mening dat economie objectief is, maar juist dat deze nog niet objectief genoeg is (Nelson, 1995, p.132). De argumentatie die aan deze stelling ten grondslag ligt, zou in het boek niet hebben misstaan. Bovendien zou het artikel van Harding een wetenschapsfilosofisch tegenwicht hebben geboden aan de diverse empirisch georiënteerde artikelen. Het tweede gemis betreft het artikel van **Julie Nelson**, waarin zij onder andere haar *gender-value diagram* bespreekt. Dit diagram is dermate verhelderend en interessant, dat de eerdergenoemde vereniging FENN er in december 1995 een stu-diedag aan wijdde (FENN, 1996). Het kan mijns inziens niet ontbreken aan een overzicht van het vakgebied dat deze bundel beoogt te bieden, aangezien het een opvallend concreet en uitgewerkt alternatief raamwerk voor het traditio-nale economische denken biedt (zie bijv. Nelson, 1992). Inmiddels heeft Julie Nelson zelf een helder overzichtsartikel geschreven, waarin ze feministische economie bespreekt aan de hand van vier onderdelen: modellen, methodes, onderwerpen en onderwijs (Nelson, 1995).

Zowel uit dit artikel als uit de besproken congresbundel kan worden geconcludeerd dat het vakgebied van de feministische economie inmiddels voldoende inhoud en stevigheid heeft gekregen om vanuit de marge de arena in te gaan. Hoewel sommige besproken artikelen nog aan degelijkheid zouden kunnen winnen, bieden ze alle een verfrissende blik op de economische wetenschaps-beoefening. De prikkelende wijze waarop het denken over het vak wordt gestimuleerd, gaat wellicht vooralsnog ten koste van een brede acceptatie, maar de *mainstream* loopt nu eenmaal per definitie altijd wat achter. Het is derhalve interessant nieuws dat de conferentie een vervolg gaat krijgen. Onder de informele titel "Out of the Margin II" zal het jaarlijkse congres van de International Association for Feminist Economics (IAFFE) in 1998 in Amsterdam plaatsvinden.

Literatuur

- FENN, 1996, *Gender, Metaphor and Economics: Can We Restore the Balance?*, Conference Report, Amsterdam
- Nelson, Julie A., 1992, Gender, Metaphor and the Definition of Economics, *Economics and Philosophy*, 8(1), Spring 1992, pp.103-125
- Nelson, Julie A., 1995, Feminism and Economics, *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), Spring 1995, pp.131-148
- Stichting Out of the Margin, 1993, *Out of the Margin: Feminist Perspectives on Economic Theory*, Conference Report, Amsterdam